

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДІАГНОСТИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИХОВНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТНЬО-РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ОСІБ З ОБМЕЖЕННЯМИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL OVERVIEW OF BASES OF ASSESSING EFFICIENCY OF THE FUNCTIONING OF THE EDUCATIVE SYSTEM OF EDUCATION AND REHABILITATION INSTITUTIONS FOR PERSONS WITH LIMITATIONS IN LIFE-SUSTAINING ACTIVITY

У статті досліджуються теоретичні та прикладні аспекти діагностики ефективності реалізації виховної системи для осіб з обмеженнями життєдіяльності в умовах освітньо-реабілітаційного закладу; аналізуються теоретичні підходи до визначення сутності поняття «виховна система» і пропонується авторське визначення дефініції «виховна система освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності». Інтерпретація вищезазначеної дефініції дозволила виокремити її компоненти: соціоінтегративний, корекційно-компенсаторний і розвивальний, їх індикатори.

Особлива увага приділяється діагностиці ефективності функціонування виховної системи освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності, яка базується на комплексному вивченні та оцінюванні якості змін у окремих складових діяльності об'єкта виховного впливу, а саме: його / її соціалізованості, поведінці (вихованості) і самоконтролі.

Автор розглядає теоретико-методичні підходи до діагностики кожного з них окремо. Діагностика соціалізованості об'єкта виховного впливу. У цьому випадку вивчається спрямованість суб'єкта педагогічного впливу, культура поведінки та спілкування, проблеми самоідентифікації і самоактуалізації, характерологічні та індивідуальні особливості. Діагностика поведінки (вихованості) об'єкта виховного впливу.

Діагностика прояву самоконтролю у об'єкта виховного впливу, яка пов'язана з вирішенням двоединого завдання: виділення особистісних якостей, які на даному етапі є соціально значущими та вибір діагностичних інструментів, які дозволяють визначити ступінь зрушень у рівні сформованості даних якостей. Самоконтроль є головним чином, психологічної якістю особистості, базованій на само-рефлексії, тому добір адекватних методик здійснюється з урахуванням цієї особливості компонента.

Розглянуті підходи до діагностики ефективності функціонування виховної системи освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності, які базуються на комплексному вивченні та оцінюванні якості змін у окремих складових діяльності об'єкта виховного впливу, а саме: його / її соціалізованості, поведінці (вихованості) і самоконтролі.

Ключові слова: виховна система, освітньо-реабілітаційні заклади, діагностика ефективності, особи з обмеженнями життєдіяльності.

The article reveals theoretical and applied aspects of assessing the effectiveness of the educational system implementation for people with limitations in life-sustaining activity in the settings of an educational and rehabilitation institution; it analyzes theoretical approaches to defining the notion of "educational system" and suggests the author's

definition of "educational system of education and rehabilitation institutions for people with limitation in life-sustaining" which is addressed as "orderly and interconnected application of medical, psychological and educational influences on a child with special needs in order to form the social determinants of his / her behavior with the purpose of the one's integration into society and the learning environment".

The interpretation of the aforementioned definition made it possible to specify the components of "educational system of education and rehabilitation institutions for people with limitation in life-sustaining" which are as follows: socio-integration (its indicators are: flexibility in their value orientations, the ability to find a balance between their values and the requirements of a role, provided that they are selective in their attitude to social roles, the ability to reorient from specific requirements to understanding universal moral values), correction-compensatory (the indicators are: positive changes in sensory functions, in concentration of attention, in memory, speech, perception, emotional-volitional sphere, behavior, motivation, personal setting) and developmental (the ability to plan one's livelihoods, control oneself, rationally use one's time).

Particular attention is paid to the diagnosis of the efficiency of the educational system of educational and rehabilitation facilities for persons with limitation in life-sustaining, based on a comprehensive study and evaluation of quality changes in individual components of the object of educational influence, namely his / her socialization, behavior (education), and self-control.

The author examines the theoretical and methodological approaches to the diagnosis of each of them separately. Diagnosis of socialization object of educational influence. In this case, the direction of the subject of pedagogical influence, the culture of behavior and communication, the problems of self-identification and self-actualization, characterological and individual characteristics are studied. Diagnosis behavior (education) of the educational influence. Diagnosis of self-control in the object of educational influence, which is related to the solution of the two-fold problem: the allocation of personal qualities, which at this stage are socially significant and the choice of diagnostic tools, which allow determining the degree of progress in the level of formation of these qualities.

Self-control is mainly psychological quality of the person, based on self-reflection; therefore, the selection of adequate techniques is carried out taking into account this feature of the component. It highlights approaches to assessing the effectiveness of functioning of the educational system of education and rehabilitation institutions for people with limitation in life-sustaining, which are based on the integrated study and evaluation of the extend and quality of changes in the individual components of the activity of the person, namely: his/her societal integration, behavior (education), and self-control.

Key words: educational system, education and rehabilitation institutions, diagnostics of efficiency, persons with limitation in life-sustaining.

УДК 376:364.048.6:303.732.4

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-14-2-24>

Позднякова О.Л.,

канд. пед. наук,
професор кафедри спеціальної педагогіки та спеціальної психології
Комунального закладу вищої освіти
«Хортицька національна
навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Соціальна реабілітація, освіта й інтеграція осіб з обмеженнями життєдіяльності стали частиною ініціатив і освітньої політики Міністерства освіти і науки України, що є суголосним із загальноосвітнім позитивним трендом як у ставленні спільнот і держав до проблем цієї категорії населення, так і у оптимізації їх правового статусу. Така тенденція знайшла відображення у засадах і принципах державної політики у сфері освіти («Закон України про освіту», № 2145-VIII, Редакція від 19.01.2019), спрямованих на «забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації ... за ознакою інвалідності; розвиток інклюзивного освітнього середовища» [5, ст. 6], у Концепції нової української школи (2016 рік), де робиться акцент на заохоченні інклюзивної освіти, створенні умов для осіб з особливими освітніми потребами для навчання спільно з однолітками через запровадження індивідуальних програми розвитку [10].

Правова сторона проблеми регулюється Конвенцією про права осіб з інвалідністю [8], законами України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (Редакція від 20.01.2018) [6] та «Про реабілітацію інвалідів в Україні» (Редакція від 31.08.2018) [7]. Навчально-реабілітаційна модель дітей / осіб з обмеженнями життєдіяльності, яка наразі реалізується у закладах освіти, є багатокомпонентною, багатопрофільною і полівекторною і включає системи забезпечення соціального, емоційного, інтелектуального і фізичного розвитку таких дітей / осіб.

Соціальний компонент розвитку осіб з обмеженнями життєдіяльності, який спрямований на формування життєстійкої, життєздатної, життєво компетентної особистості, розглядається як первинний і реалізується у закладах освіти через виховання. Враховуючи зазначене, дослідження теоретико-методичних основ діагностики ефективності функціонування виховної системи освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності набуває особливої актуальності.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми становлення та розвитку виховних систем дозволив нам виокремити праці В. Караковського, Л. Новікової, Н. Сєліванової, І. Чепуришкіна, В. Созонова, І. Колеснікової, Є. Барішнікової, Г. Сороки, В. Пометун, Л. Кацинської, Г. Сазоненко, І. Єрмакова, Т. Семейкіної, Т. Шамової, у яких обґрунтовано наукові засади виховання як системи.

Цінними для дослідження є праці: В. Караковського, Л. Новікової та Н. Сєліванової, які розробили основні теоретичні положення компетентісно-орієнтованих виховних систем методологічного значення для розбудови виховної системи реабілітаційного центру; праці В. Созонова – розробника теоретичної моделі гуманістич-

ної виховної системи, яка базується на структурі базових потреб людини. Вищезазначені науковці позитивно висловлюються про створення виховної системи, стверджуючи, що вона буде сприяти інтеграції у соціум, соціальній успішності, профорієнтації дітей обмеженнями життєдіяльності, автор виявила брак досліджень теоретико-методичних основ діагностики ефективності функціонування виховної системи для такої категорії населення в умовах освітньо-реабілітаційних закладів.

Метою статті – дослідження теоретичних та прикладних аспектів діагностики ефективності реалізації виховної системи для осіб з обмеженнями життєдіяльності в умовах освітньо-реабілітаційного закладу.

Виклад основного матеріалу. Одним із пріоритетних завдань освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності є створення цілісного і гнучкого середовища для залучення дітей у діяльність, спрямовану на відновлення у них здатностей до повноцінного життя, соціалізації, духовно-морального самовизначення та оволодіння базовими вміннями і навичками для здобуття освіти.

Зазначене реалізується переважно через виховний процес, який об'єднує зусилля педагогів (корекційних педагогів), соціально-психологічних працівників й батьків для допомоги дітям з особливими потребами у подоланні соціально-адаптаційних, пізнавальних, фізичних труднощів. Виховний процес у закладі освіти на практиці забезпечується через створення виховної системи, що «включає цілі, діяльність якої забезпечує їх реалізацію, середовище системи і управління» [1].

У наукових працях Л. Новікової, В. Караковського, А. Сидоркіна, Н. Сєліванової феномен «виховна система» розглядається як особлива педагогічна категорія, яка об'єднує ознаки як психолого-педагогічної, так і соціально-педагогічної систем і у межах якої вплив на учня здійснюється не лише через традиційні форми взаємодії – вчитель-учень чи учень-учень під час уроків й у позаурочний час, через особистість вчителя, але й через залучення учня у соціальне середовище, яке базується на стосунках між дітьми, педагогами, батьками й створює певний психологічний клімат у рамках конкретного освітнього закладу [11].

Зобразимо виховну систему освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності графічно (рис. 1).

Виходячи з вищевикладеного, виховну систему освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності будемо інтерпретувати як *«впорядковане, взаємозумовлене і взаємопов'язане застосування медичних, психологічних та навчальних впливів на дитину з особливими потребами задля формування*

Рис. 1. Виховна система освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності

соціальних детермінант її поведінки й інтеграцію у суспільство та навчальне середовище».

Вищеподана дефініція та візуалізація виховної системи освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності дозволили виокремити її компоненти: *соціоінтегративний, корекційно-компенсаторний і розвивальний*, й їх індикатори: для *соціоінтегративного* – це виявлення гнучкості у дотриманні своїх ціннісних орієнтирів, вміння знаходити баланс між своїми цінностями і вимогами ролі за умови вибіркового ставлення до соціальних ролей, здатності до переорієнтації з конкретних вимоги на розуміння універсальних моральних людських цінностей; для *корекційно-компенсаторного* – це позитивні зрушення у сенсорних функціях, в концентрації уваги, у пам'яті, мовленні, сприйнятті, емоційно-вольовій сфері, поведінці, мотивації, особистісних установках; корекційна динаміка деформацій статури, дихання, серцево-судинної системи; для *розвивального* – це вміння планувати свою життєдіяльність, контролювати себе, раціонально використовувати свій час.

Предметом моніторингу ефективності виховної системи у освітньо-реабілітаційних закладах для осіб з обмеженнями життєдіяльності є: особистість школяра як ключовий показник ефективності процесу виховання, учнівський колектив як середовище розвитку здібностей, талантів і особистості школяра, професійне кредо педагога як умова розвитку особистості учня і організаційні умови процесу виховання, а саме: матеріально-технічна база; наявність кваліфікованих фахівців у галузі виховання й медико-психолого-педагогічного консилиуму; предметно-естетичне середовище; діяльність, гуртків, творчих і студій дитячих об'єднань, органів учнівського самоврядування; програмне забезпечення процесу виховання.

Система моніторингу якості виховної роботи включає такі компоненти, як: параметри і критерії ефективності виховної роботи, процедура оцінювання результативності, форма обробки і презентації отриманих даних, інтерпретація отриманих даних і висновки для внесення коректив у систему виховання.

Враховуючи високий рівень латентності й ситуативності прояву показників соціоінтегративного, корекційно-компенсаторного і розвивального компонентів виховної системи закладів досліджуваного типу для осіб з обмеженнями життєдіяльності, вважаємо, що для діагностики ефективності функціонування виховної системи найбільш оптимальними є методи верифікації зрушень у соціалізованості, поведінці (вихованості) й самоконтролі дитини як результатів виховання.

До таких методів належать загальні (неекспериментальні, експериментальні, діагностичні) методи психолого-педагогічного дослідження (спостереження, бесіда, метод педагогічних ситуацій, анкетування, тестування, ранжирування, рейтинг), специфічні (метод експертних оцінок, портфоліо) і соціометричні методи вивчення стосунків у дитячому колективі (групі). І ці методи передбачають систематичне цілеспрямоване накопичення фактів, що характеризують вчинки, поведінку,

судження, особистісні прояви учнів, що дозволяють зробити висновки про динаміку зрушень у сформованості соціальних детермінант поведінки.

Матриця методів системи діагностики ефективності функціонування виховної системи зображена на рис. 2.

Діагностика може мати циклічний характер і відбуватися у три етапи: 1) вхідний – на початку нового навчального року чи у нещодавно створеному дитячому колективі (групі); 2) реалізаційний – у перебігу здійснення виховної роботи; 3) підсумковий чи рубіжний – по завершенню залучення дитини до участі у певній системі заходів чи здійснення педагогічно-психологічних впливів.

Діагностична програма дослідження ефективності функціонування виховної системи повинна враховувати організовану педагогічну комунікацію, інтегративний та об'єктивний характер інформації, прогностичну спрямованість діагностичних заходів, безперервність, цілісність й наступність.

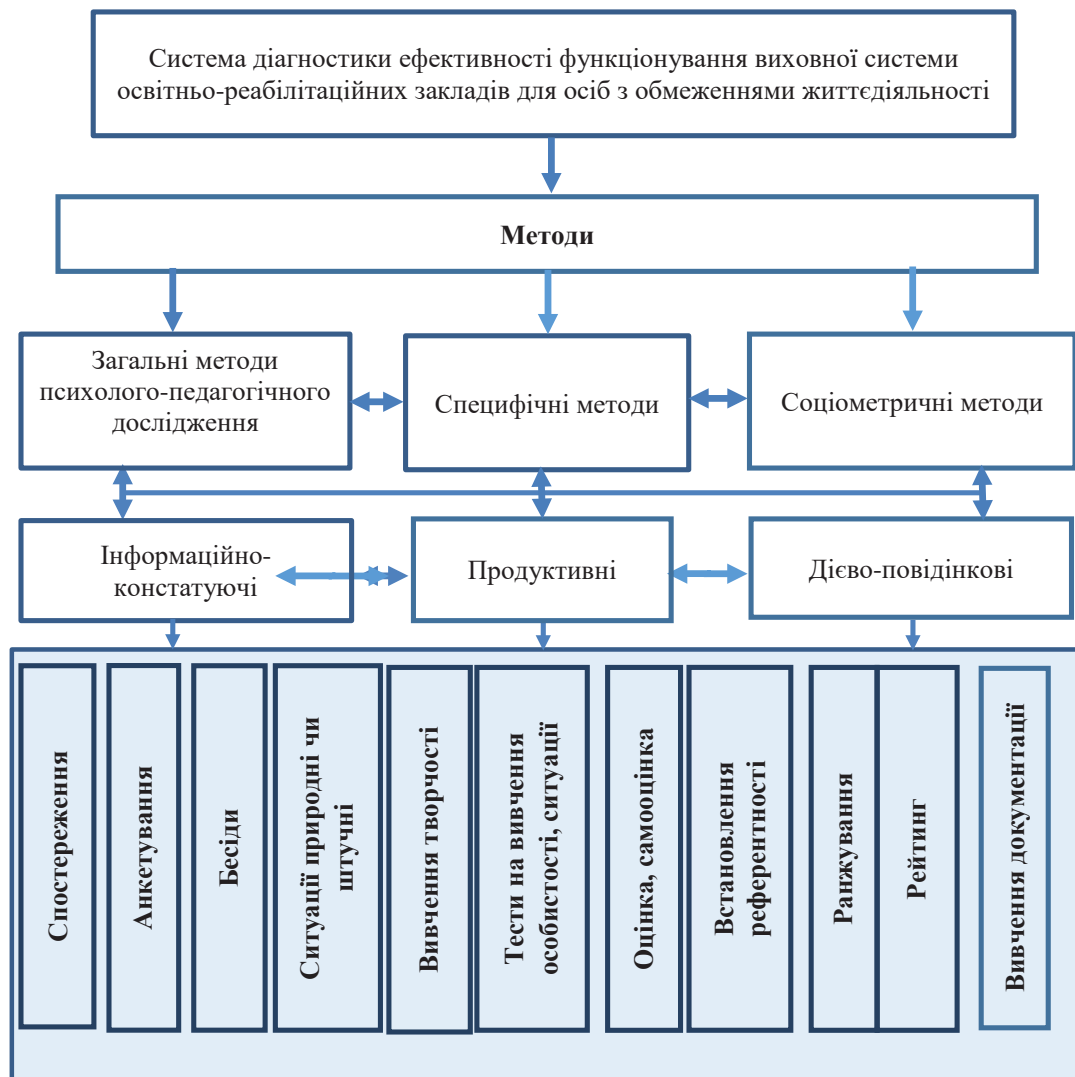

Рис. 2. Матриця методів системи діагностики ефективності функціонування виховної системи освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності

Виходячи з того, що діагностика ефективності функціонування виховної системи освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності базується на комплексному вивченні та оцінюванні якості змін у окремих складових діяльності об'єкта виховного впливу, а саме: його / її соціалізованості, поведінці (вихованості) й самоконтролі, автор розглядає теоретико-методичні підходи до діагностики кожного з них окремо.

Діагностика соціалізованості об'єкта виховного впливу. Для дослідження соціалізованості учнів різних вікових груп з обмеженнями життєдіяльності можуть використовуватися різноманітні методики серед яких: Дж. Тейлор (Методика виміру рівня тривожності), І. Рожков (Методика для вивчення соціалізованості особистості учня), Є. Ільїн та П. Ковальов (Методика «Агресивна поведінка»), В. Ряховський (Оцінка рівня комунікабельності), В. Лосенков (Шкала імпульсивності), Філіпс (Методика діагностики рівня шкільної тривожності), Д. Рассел, М. Фергюсон (Методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності), І. Юсупов (Діагностика рівня емпатії), В. Столін (Тест-опитувальник самоствавлення), оцінка соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс і Р. Даймонд в адаптації Т. Снегирьової), методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман) та інші [2; 3].

Окрім зазначених, для дошкільного віку можуть використовуватися ще й такі методики діагностики: «Розклади картинки за ознакою...», «Що з того, що зображено на малюнках є добре, що є погано і що є справедливо», і інші. Для молодшого шкільного віку – це: «Як вчинити?», «Закінчи речення», «На радість людям», соціометрія і інші. Для підліткового віку – «Усі професії важливі», «Який я є», «Ідеальний клас», соціометрія і інші. Для старшого шкільного віку доречними будуть: «На роздоріжжі», «Що важливіше?», соціометрія, референтометрія та інші [3; 4].

У цьому випадку вивчається *спрямованість* суб'єкта педагогічного впливу (потреби, інтереси, переконання, ціннісні орієнтації, мотиви, установки), культура поведінки та спілкування, проблеми самоідентифікації і самоактуалізації, характерологічні та індивідуальні особливості (характер, темперамент, воля), які можуть заважати особі з обмеженнями життєдіяльності включатися у колективну діяльність. Вищезазначене може використовуватися у якості критеріїв для оцінювання динаміки у цій складовій результату функціонування виховної системи.

Діагностика поведінки (вихованості) об'єкта виховного впливу. Специфіка діагностики вихованості особи з обмеженнями життєдіяльності пов'язана з вирішенням двоєдиного завдання: по-перше, виділення особистісних якостей, які на даному етапі є соціально значущими – це є архі-

складне завдання, оскільки діти з особливими потребами живуть у більш залежному середовищі, ніж їх однолітки без відхилень і часто їх особистісні якості є віддзеркалюванням ситуації в сім'ї чи у найближчому оточенні; по-друге, вибір діагностичних інструментів, які дозволяють визначити ступінь зрушень у рівні сформованості даних якостей. Тобто, йдеться про діагностику якостей з високим рівнем латентності і ситуативності.

Окрім спостереження та бесіди, для дослідження вихованості учнів можуть використовуватися такі методики, як-от: *для молодшого шкільного віку*: методика фантастичного вибору, тематичний апперцептивний тест (Thematic Apperception Test), самооцінка скромності, «Закінчи речення...», «Що ми цінуємо в людях?»; *для підліткового віку*: анкета «Індекс вихованості школярів», опитувальник «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич), методика визначення ціннісних орієнтацій підлітків (Галузьяк В., Холковська І.); *для старшого шкільного віку*: анкета «Ціннісні орієнтації молоді», анкета «Громадянські ціннісні орієнтації старшокласників», опитувальник «Громадянська свідомість старшокласників», методика визначення стилю життя молоді (за Ч. Матусевичем), тест-опитувальник особистісної зрілості учнів, соціометрія, референтометрія та інші [3].

Метою діагностики вихованості є виявлення стійких навичок поведінки, що проявляються у вчинках та діях учнів, в їх життєвій позиції. І рівень вихованості школяра з обмеженнями життєдіяльності не слід оцінювати за його словами та зовнішніми проявами, а треба звертати увагу на результати його діяльності й ставленням до інших людей.

Науковці використовують різні критерії діагностики вихованості [3; 4; 11] й за спрямованістю, способом і місцем застосування їх умовно поділяють на **дві** групи: 1) *зовнішнього прояву* – судження, оцінки, вчинки, дії особистості (провідні якості особистості, основні установки, суспільна спрямованість, поведінка у проблемній ситуації та інше) і 2) *латентні* – мотиви, переконання, плани, орієнтації особистості [9].

Критеріями оцінки вихованості можуть слугувати контрастні пари: активність – інертність/пасивність; колективізм – егоїзм; самостійність – супроводжувана самостійність; свідомо етика – керована етика; відповідальність – ненадійність тощо.

Діагностика прояву самоконтролю у об'єкта виховного впливу. Самоконтроль є психологічною якістю особистості, базованій на саморефлексії, тому добір адекватних методик здійснюється з урахуванням цієї особливості компонента. Ефективними є методики для діагностики самосвідомості школярів: «Властивості характеру – опитувальник самооцінки Т. Лірі», технологія «Портфоліо», шкала дитячої Я-концепції Пірса-Харріса,

шкала самоповаги Розенберга, шкала самооцінки, тест «Самооцінка», діагностика самооцінки особистості, діагностика рівня домагань (моторна проба Шварцландера), тест-опитувальник ставлення до себе (В. Столін, С. Пантілеєв) та інші.

Критеріями оцінки рівня сформованості навичок самоконтролю у особи з обмеженнями життєдіяльності можуть розглядатися зрушення у здатностях дитини активно і самостійно проектувати власну життєдіяльність, співставляти мету і отриманий результат власної діяльності, самостійно оцінювати виконану роботу, здійснену діяльність чи стан власного «Я», керувати власною поведінкою та вчинками.

Педагогічна ідея діагностики самоконтролю осіб з обмеженнями життєдіяльності передбачає зміщення акценту з недостатності знань і вмінь учнів на конкретні досягнення з обраної теми, розділу, предмету; інтеграцію кількісної та якісної оцінок; домінування самооцінки по відношенню до зовнішнього оцінювання [9].

Отже, розкриваючи теоретичні та прикладні аспекти діагностики ефективності реалізації виховної системи для осіб з обмеженнями життєдіяльності в умовах освітньо-реабілітаційного закладу у дослідженні ми намагалися показати найбільш загальні підходи до вирішення цього завдання. Кожен педагог-вихователю адаптує до реалізації системи виховання власний досвід, враховує досвід учнівського колективу, наявні традиції закладу освіти чи місцевої спільноти, орієнтується на вік учнів, їх вікові психологічні особливості, потреби та прагнення, здібності та обдарування.

Він враховує можливості школи та батьків, умови регіону, вимоги інструктивно-методичних настанов керівних органів освіти. Проте педагогічною наукою та практикою освітньо-реабілітаційних закладів доведена можливість оцінювати ефективність виховної роботи, орієнтуючись на розроблені педагогічним працівником критерії та показники, які відображають бачення педагога найважливіший рис особистості своїх вихованців.

Висновки. Вищевикладене дає підставу для низки узагальнень: 1) вивчення теоретично-методичних джерел з проблеми створення виховної системи у освітньо-реабілітаційних закладах для осіб з обмеженнями життєдіяльності дозволило виробити власне визначення терміну «виховна система у освітньо-реабілітаційних закладах для осіб з обмеженнями життєдіяльності», а саме – це «впорядковане, взаємозумовлене і взаємопов'язане застосування медичних, психологічних та навчальних впливів на дитину з особливими потребами задля формування соціальних детермінант її поведінки й інтеграцію у суспільство та навчальне середовище»; 2) специфіка діагностики ефективності реалізації виховної системи для осіб з обмеженнями життєдіяль-

ності в умовах освітньо-реабілітаційного закладу пов'язана і суттєво ускладнюється високим рівнем латентності якостей суб'єкта виховного впливу; 3) програма (модель) діагностики ефективності функціонування виховної системи повинна враховувати організовану педагогічну комунікацію, інтегративний та об'єктивний характер інформації, прогностичну спрямованість діагностичних заходів, безперервність, цілісність й наступність. перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у розроблені моделі діагностики ефективності функціонування виховної системи освітньо-реабілітаційних закладів для осіб з обмеженнями життєдіяльності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Виховні системи навчальних закладів : теорія та практика / Укладач О. Є. Гречаник. Х. : Вид. група «Основа», 2014. 224 с. (Серія «Виховна робота»).
2. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.
3. Галузьяк В.М., Холковська І.Л. Діагностичний інструментарій класного керівника / В.М. Галузьяк, І.Л. Холковська. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2013. 304 с.
4. Заверико Н.В. Соціальна педагогіка: навчальний посібник / Н.В. Заверико. К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. 240 с.
5. Закон України «Про освіту», № 2145-VIII, Редакція від 19.01.2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 20.06.2019).
6. Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», 875-XII, Редакція від 20.01.2018 / Сайт Верховної Ради України. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12> (дата звернення: 20.06.2019).
7. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні», 2961-IV, Редакція від 31.08.2018 / Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15> (дата звернення: 20.06.2019).
8. Конвенція про права осіб з інвалідністю, 995_g71, Редакція від 06.07.2016 / Сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 (дата звернення: 20.06.2019).
9. Кондрашова Л. В., Лаврентьєва О. О., Зеленкова Н. І. Методика організації виховної роботи в сучасній школі : навчальний посібник / Л.В. Кондрашова, О.О. Лаврентьєва, Н.І. Зеленкова. Кривий Ріг : КДПУ, 2008. 187 с.
10. Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова Українська школа» / Міністерство освіти і науки, 2016. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 20.06.2019).
11. Позднякова О. Виховна система школи-інтернату як освітній феномен. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. 2016. № 2. С. 37–41.